त्वेवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते । पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः । चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः । तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् । जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः । वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः । अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमेन तु हेतुषु" । "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः" हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च । "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च" हरिः लिङ्गसंख्यानन्वयित्वेन सत्वरूपतया च तस्य तथात्वम् । "क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्वभूतता तस्या इयमेवावधार्य्यताम्" हरिः । क्रियानाधारकारकत्वैर्न युज्यते इत्यर्थः । तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वशून्यत्वं सत्वत्वमेव द्रव्यत्वम् । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यम् । द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिष्टदोषादिशुद्धिभेद उक्तः कूर्मपु० "उच्चावचान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । यद्यद्द्रव्यं करे धृत्वा भवेदुच्छेषणान्वितः । आनिधायेतरद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामायात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्स्पृष्ट्वाचमेदिह । अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूत्रपुरीषं वा दुष्टहस्तो न दुष्यति" ।

द्रव्यक त्रि० द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्य+कन् । १द्रव्यहारके २तद्वाहके ३द्रव्यावाहके च ।

द्रव्यकल्क पु० "द्रव्यकल्कः पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा । तैलमष्टिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ! वैद्यकोक्ते कल्कादिपञ्चके ।

द्रव्यगण पु० । ६त० । सुश्रुतोक्ते ओषधिविशेषाणां सप्तत्रिंशन्मितानां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा "द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

अथातः समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति, तद्यथा । विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपदी वृश्चिकाल्यृषभी चेति । "विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः । शोषगुल्माङ्गमर्दोर्द्ध्वश्वासकासविनाशनः१। आरग्वधमदनगोपधोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति । आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः । मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः२ । वरुणार्त्तगलशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीविल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति । वरुणादिर्गणोह्येष कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन्३ । वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्ममैदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्क्याः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः४ । सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति । सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः५ । रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः